Ərəb İşğalına Qarşı Azərbaycanda Babək üsyanı və "Xürrəm" termini

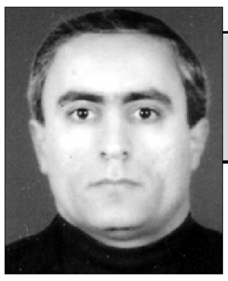

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

II Yazı

Azərbaycanda Babəkin ərəblərlə savaşları

819-cu ilədək xəlifə qoşunlarının xürrəmilərlə böyük vuruşmaları olmayıb,iş yalnız yerli toqquşmalarla məhdud olurdusa,819-cu ildə xəlifə Yahya ibn Müaz ibn Müslimin komandası altında Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi.Baş verən savaşlarda tərəflərin heç biri məğlub edilmədi.Sonrakı vuruşmalarda da gah bu,gah da müqabil tərəf uğur qazanırdı.

820-ci ildə Məmun Yəhya ibn Müazı komandan vəzifəsindən götürdü və İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Azərbaycana hakim və qoşun komandanı təyin edərək, 'bona əmr etdi ki,qoşunları öz hesabına silahlandırsın və ərzaqla təchiz etsin.O,Babəklə müharibə üçün ordu toplayaraq 821-ci ildə bir dərə ilə hərəkət etdi;burada Babək onun qabağına çıxdı və onu qaçmağa vadar etdi.İsa da dalına baxmadan hey qaçırdı,nəhayət,zarafatçı bir əsgər onu səsləyib dedi: 'Ey Əbu Musa,hara belə ?" O, cavabında dedi: 'Onlarla (xürrəmilərlə) müharibədə bizim işimiz gətirmir, biz ancaq müsəlmanları qorxuda bilərik".

Xürrəmilərin qələbəsi Məmunu məcbur etdi ki,yeni qoşun komandanı təyin etsin.823-cü ildə Züreyk ibn Əli ibn Sədəqə əl-Əzdi komandan oldu.Ona kömək olaraq Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin komandanlığı ilə qoşun dəstələri göndərildi,lakin Babək əl-Əskafininin ordusunu məğlub edərək özünü əsir aldı.Züreykin ordusu isə xürrəmilərə heç bir şey edə bilmədi. Abbasi xəlifəsi Məmun Züreyki qoşun komandanlığından kənar etdi və onun yerinə Məhəmməd ibn Hümeyd əl-Tusini təyin etdi.O isə xürrəmilərlə savaşa girişməzdən əvvəl,Züreyki əzməli oldu,çünki o,xəlifənin qərarından narazı olub üsyan etmişdi.Məhəmməd ibn Hümeyd əl-Tusi Züreyki və "təhlükəli ola biləcək" adamların hamısını sakitləşdirdikdən sonra, Babəklə savaşa ciddi surətdə hazırlaşmağa başladı. Məhəmməd 827-ci ildə onunla müharibəyə girişdi və iki il ərzində davam edən savaşda uğur həmişə onun tərəfində idi.Nəhayət, 3 iyun 829-cu ildə Həştadsər dağında ərəblərlə xürrəmilər arasında əsas döyüş olmuşdur.Ərəblərin vəzifəsi xürrəmilərin qalası Bəzzi ələ keçirmək idi.Məhəmməd ibn Hümeyda əl-Tusi öz ordusunun mərkəzinə Məhəmməd ibn Yusif ibn Əbdür-Rəhman əl-Taini rəis təyin etdi,ordunun sağ cinahında isə Abbas ibn Əbdül-Cəbbar ət-Təktinini qoydu.Lakin Babək ərəb qoşunları əl-Tusi üçün pusqu düzəltdi,qanlı meydan savaşında ərəblər məğlub edilib qaçmağa başladılar.Məhəmməd əl-Tusinin özü Babək tərəfindən öldürüldü.Ərəb tarixçisi məhz Məhəmməd əl-Tusi ilə Babək arasında savaşı nəzərdə tutaraq deyir ki, "bir savaşda o (Babək) 30 mindən artıq İsmayıl övladını (ərəbləri) qırdı ".Babək Məhəmməd əl-Tusini və onun 150 minlik seçmə ordusunu öz xürrəmi ordusu ilə darmadağın etmişdir.

Xəlifə Məmun Məhəmməd əl-Tusinin həlak olmasından çox qəmgin olmuşdu,çünki o,çox bacarıqlı sərkərdə idi.Az sonra ərəb qoşunlarının komandanı İbrahim ibn əl-Leys ibn əl-Fəzl oldu,onu da Babək sonrakı 830-cu ildə məğlub etdi.

Həmin 830-cu ildə Məmun Azərbaycan,Cibəl və İsfahana Əli ibn Hişamı hakim təyin edərək,onu xürrəmilərə qarşı müharibəyə göndərdi.Lakin ibn Hişam əyalətlərdə özbaşınalıq etməyə və xalqı sıxışdırmağa başladığına görə xəlifə onu sakitləşdirmək üçün Yəmən valisi Uceyf ibn Ənbası göndərdi.Bunu xəbər alan Əli ibn Hişam Uceyfə hücum edib onu öldürmək və Babək tərəfinə qaçmaq istəsə də, tutuldu və 831-ci ildə Bağdadda edam edildi. Dinəvəri bildirir ki, bu zaman "Babəkin üsyanı böyük vüsət aldı və ərəblər ondan qorxmağa başladılar.

Abbasi imperya qoşunları bir də darmadağın ediləndən sonra,xəlifə Məmun qətiyyətli Abdullah ibn Tahiri komandan təyin etdi,lakin o,Babəklə döyüşməli olmadı,çünki qardaşı öləndən sonra irsi olaraq Xorasan hakimi vəzifəsini tutmalı idi.

Həmin 830-cu ildə Məmun Azərbaycan,Cibəl və İsfahana Əli ibn Hişamı hakim təyin edərək,onu xürrəmilərə qarşı müharibəyə göndərdi.Lakin ibn Hişam əyalətlərdə özbaşınalıq etməyə və xalqı sıxışdırmağa başladığına görə xəlifə onu sakitləşdirmək üçün Yəmən valisi Uceyf ibn Ənbası göndərdi.Bunu xəbər alan Əli ibn Hişam Uceyfə hücum edib onu öldürmək və Babək tərəfinə qaçmaq istəsə də, tutuldu və 831-ci ildə Bağdadda edam edildi.

Dinəvəri bildirir ki, bu zaman "Babəkin üsyanı böyük vüsət aldı və ərəblər ondan qorxmağa başladılar.Onunla Abbasilərin seçmə orduları savaşırdılar,lakin ona qalib gələ bilmirdilər.Babək onları dağıdır və onların sərkərdələrini öldürürdü".Xürrəmilərin Babəkin komandanlığı altında Abbasi Xilafət qoşunlarını qibtə ediləcək bir ardıcıllıqla darmadağın etməsi yüz minlərlə ərəb əsgərinin məhvi Abbasi Xilafətini sarsıtdı və dövlətin hakim dairələrini çaşqınlığa saldı.

Xristian dininin məşhur müdafiəçisi Yəqub ibn İshaq əl-Kindi o zaman xəlifə Məmunun sarayında idi,müsəlman ilahiyyatçıları onu Bağdada dəvət etmişdilər ki,islam dininin xristianlıqdan üstün olduğunu ona isbat etsinlər.İlahiyyatçılar əl-Kindiyə deyirdilər ki, ərəblərin bütün qələbə və istilaları bunu göstərir ki, Allah kafirlərlə müharibə məsələlərində islam ehkamlarını bəyənir. Babəkin xəlifə ordularını bir çox məğlubiyyətə düçar etməsi,xristianlığı müdafiə etmək işində əl-Kindinin əlində bir növ əsas oldu.Əl-Kindi ərəblərin ilk müharibələrindəki qarət və talanları xürrəmilərin Xilafət ordularına qarşı müharibəsi ilə müqayisə edərək dedi- "bu müharibə bizim ağamız və hökmdarımız Əmirəlmöminin üçün çox təhlükə və narahatlıq doğurmuşdur".

Əl-Kindi Bağdad ilahiyyatçılarına dedi ki,əgər Allahın qələbələri bəyəndiyi sübutu doğrudursa,onda ən inandırıcı budur ki, Allah Babəkə kömək edir,çünki Babək Abbasi xəlifələrinin ona qarşı göndərdiyi bütün ordular üzərində qələbə çalır,Əl –Kindi deyirdi: 'İndi özün mühakimə et (Məhəmməd) peyğənbərin qarət və qənimətlərlə nə marağı var idi? Nə səbəbə o,yollardakı quldurluğa bənzər basqın və hücumları dayandırmadı? Mənə de görüm,sənin ağanla (Məhəmmədinlə) üsyanı bizim ağamız Əmirəlmömininini bu qədər kədərləndirən və bəşəriyyətə böyük fəlakət gətirən Babək əl-Xürrəmi arasında nə fərq vardır? Mən yaxşı bilirəm ki, sən buna cavab verə bilməzsən ".

Aran,Şəki,Beyləqana xürrəmi qoşunu təqribən 820-ci ildə,yəni ərəb canişinləri və vergi yığanlarının sıxışdırdığı yerli feodallar kömək üçün Babəkə müraciət etməyə məcbur olandan sonra gəlmişdi.Bu zaman ,Arana köçüb burada möhkəm məskən salan bir çox ərəb feodalları Xilafət taxtı üstündə gedən daxili müharibədən və Xilafətin paytaxtından ucqarlara gedən yolları geniş əməliyyat nəticəsində kəsmiş olan xürrəmi üsyanının olduqca böyük uğurlarından istifadə edərək,ayrılma meylləri göstərməyə başlamışdılar. Xilafətdən ayrılıb mərkəzi hakimiyyətin sərəncamlarına etibar etməyən bu feodallar Aran vilayətində özbaşnalıq etməyə və özlərinə tabe olan tayfa dəstələri vasitəsi ilə qonşu xristian knyazlıqlara basqınlar etməyə başladılar.

Bir tərəfdən xürrəmilər üsyanının uğurları,digər tərəfdən Xilafətin özündə Məmunun qarşılaşdığı daimi daxili çəkişmələr onunla nəticələnmişdi ki,Abbasilər xilafəti öz varlığı üçün təhlükəli zaman keçirirdi.Cəzirədə Nəsr ibn Şəbsin,Suriyada ərəb tayfalarının,Misirdə Abdullah əs-Surinin(820-826), Misirdə 829-cu ildə yəmənilər və qeysilərin üsyanları,habelə Bizans ilə daimi müharibələr xəlifə Məmundan ağır xərc və böyük ordu tələb edirdi.Məmun bütün iyirmi illik hökmranlığı ərzində Xilafətdə yalnız çoxlu üsyanları yatırmalı olmuşdu.O,üsyanların öhdəsindən gələ bilmiş olsa da,öz hökmranlığının axırlarında çox böyük bir ərazi tutan Babəkə qarşı heç bir iş görə bilmədi.

Xəlifə Məmun 833 –cü il avqustun 7-sində öldü,öz qardaşı Mötəsimi (Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşidi) taxta vəliəhd təyin edərək,ona vəsiyyətnamə qoydu.Bu vəsiyyətin başlıca maddəsi Babəkin xürrəmilərinə qarşı müharibəyə başlıca diqqət vermək sərəncamı idi: "Xürrəmilərə Babəkə gəlincə,onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhimsiz bir adam göndər,ona səbrlə,pul,silah,atlı və piyada qoşunla kömək et.Əgər onların vaxtı (xürrəmilərlə müharibəyə) uzun çəksə,sən özün öz tərəfdarların və yaxın adamların ilə onların üstünə get".

Xəlifə Mötəsim dövründə Azərbaycan

833-cü il avqustun 10-da Mötəsim (Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşid) xəlifə elan edildi.Deyirlər ki,həmin ildə Cibəldə,Həmədan,İsfahan,Masabazan və Kuh şəhərlərində külli miqdarda adam xürrəmilər etiqadını qəbul etdi.Onlar bir yerə toplaşaraq Azərbaycanın Həmədan ərazisində düşərgə saldılar.Mötəsim onlara qarşı qoşun göndərdi və onun sonuncu dəfə göndərdiyi ordu İshaq ibn İbrahim ibn Müsəbin başçılığı altında idi.Həmin ilin şəvval ayında (xəlifə) onu Cibəlin hakimi təyin etdi.Zülqədə ayında o xürrəmilərə doğru yola düşdü və qələbə haqqında onun verdiyi xəbər (Bağdada) tərviyə günündə (25 dekabr 833-cü ildə) oxundu.Həmədan ərazisində o,60 nin adamı qılıncdan keçirdi,qalanları isə Bizans İmperiyası ərazisinə qaçdı.

M.Siriyetsməğlub edilən xürrəmilərin qalan hissəsinin Bizans ərazisinə qaçdığı haqqında belə deyir: "Həmin (833) ildə Babək tərəfdarlarının böyük hissəsi ərəblərin müharibəsindən cana gələrək baş komandan Nəsr ilə birlikdə Bizans ərazisinə keçdi və xristian oldular".

Həmədan savaşından sonra Bizansa gedən xürrəmilərin taleyi haqqında müxtəlif məlumat vardır.Bizans tarixçilərinin istinad etdikləri orta əsr yunan müəllifləri bildirirlər ki,qaçıb Bizansa sığınan xürrəmilər qrupu 14 min nəfərdən ibarət idi və onlara Feofob adlı birisi başçılıq edirdi. Bizans İmperatoru Feofil onları femlərdə yerləşdirib turma adlanan ayrı-ayrı dəstələrə böldü; həmin dəstələr Abbasi Xilafətinin qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər.

Feofobun keçmiş adı,yəni xristianlığı qəbul etməzdən əvvəlki adı haqqında da bir neçə fikir vardır.Təbəri deyir ki, onu Barsis deyə çağırırdılar.İbn İbri yazır ki,onun adı Nəsr (Nasir) idi.

Xəlifə Mötəsim Həmədan yaxınlığındakı ilk uğurundan sonra başa düşdü ki,qüvvələri parçalamaq və xürrəmilərlə hərdənbir müharibə etmək savaşın gedişinə təsir göstərməyəcəkdir.Mötəsim görürdü ki,onun qardaşı və sələflərinin xürrəmilərlə etdiyi müharibə taktikası kökündən yanlış idi və Xilafətin bir neçə ordusu üçün fəlakətli olub ordular məhv olmuşdular.Babək kimi təhlükəli ordu komandanına qarşı Xilafətin bütün ordularını toplamaq səfərbər etmək üçün Kiçik Asiyada (Anadoluda) Bizansla daimi müharibə meydanında hərbi əməliyyatı dayandırmaq lazım idi.

Bizans-Abbasi Xilafəti sərhəddində dördillik (833-837-ci illər) sakitlik Mötəsimə imkan verdi ki,əvvəllər Bizansla müharibədə olan qoşunları da Babəkə qarşı göndərsin.

Mötəsim öz sələflərindən fərqli olaraq Babəklə müharibəyə strateji cəhətinə ciddi diqqət yetirdi. O, Babəkin qüvvəsi və gücünü bildiyindən uzun sürən müharibəyə hazırlaşdı və hər şeyi: qoşunun tərkibini və görkəmli sərkərdələri seçməkdən,köməkçi hissələrlə təmin etməkdən tutmuş Abbasi Xilafətin bütün maliyyə,ərzaq və yem ehtiyatlarını səfərbər edincəyədək hər şeyi müharibə ehtiyaclarına tabe etdi.

Mötəsim xürrəmilərin üzərinə ümumi hücuma başlamazdan əvvəl,əmirlərdən Əbu Səid Məhəmmədi gələcək savaş yerinə göndərib ona əmr etdi ki,'Zəncanla Ərdəbil arasında Babəkin dağıtdığı istehkam məntəqələrni bərpa etsin və (Zəncan-Ərdəbil) yolunda qarnizonlar qoysun ki,heç kəs Ərdəbilin təchizi üçün təhlükə törətməsin".

(ardı var)